

Palatálisok

1. Bevezetés

Míg a /j/ palatális approximáns a világ nyelveinek 85%-ában megtalálható (Ladefoged–Maddieson 1996: 322), a többi palatális mássalhangzó viszonylag ritkán bukkan fel a különféle nyelvekben. A /ɲ/ palatális nazális a nyelvek mintegy 31%-ában fordul elő (Maddieson 1984), a /c ɟ/ zárhangok és/vagy a /c̟ ɟ̟/ affrikáták azonban még ennél is ritkábbak (Ladefoged 2005: 163). Az UPSID adatbázis (Maddieson 1984) 451 nyelvének 12%-ában fordul elő /c/, és 9,5%-ában /ɟ/. Mindkét mássalhangzó megvan például az azerbajdzsáni, baszk, breton és török nyelvben, valamint a magyarral rokon nyelvek közül a komiban (zürjén) és a nganaszánban; csak a zöngétlen /c/ fordul elő a vietnámban, és rokon nyelveink közül a hantiban (osztják). Hosszú /c:/ az adatbázis egyetlen nyelvében fordul elő: az ausztráliai varaj nyelvben; hosszú /ɟ:/ ugyancsak egyben, a niger-kongói nyelvcsaládba tartozó, Gambiában és Szenegálban beszélt volofban. A palatális affrikáták közül a zöngétlen /c̟ ɟ̟/ a nyelvek 2,7%-ában, a zöngés /ɟ̟ ɟ̟/ a nyelvek 1,8%-ában található meg. Mindkettő megvan például¹ az albánban, a mandarin kínaiban és a komiban (ahol ezek szerint kontrasztban áll a két zárhang a két affrikátával). A zöngétlen palatális frikatíva /ç/ – önálló fonémaként – a nyelvek 2,44%-ában fordul elő, például az írben, a mandarinban és a norvégban, zöngés párja (/j/) a nyelvek 2,66%-ában, például az eszkimó nyelvek közé tartozó inuit (grönlandi) nyelvben. Mindkét frikatíva megvan például a komi nyelvben (ahol így már hat palatális zörejhangek van). Visszatérve a gyakrabban előforduló palatálisokhoz: a /ɲ/ az adatbázis 141 nyelvében van adatolva, így a huszadik leggyakoribb mássalhangzó; a /j/ pedig 378 nyelvben, ezzel – a /m/ és a /k/ után – a harmadik leggyakoribb mássalhangzó a világ nyelveiben.²

A magyar beszéd folyamatban a palatális mássalhangzók igen változatos formákban találhatók meg: szinte minden logikailag lehetséges képzési mód/zöngéesség/hosszúság kombináció fellelhető a különféle helyzetek és környezetek valamelyikében. Zárhangok ([c c: ɟ ɟ:]), réshangok ([ç j]), affrikáták ([c̟ ɟ̟ c̟̟ ɟ̟̟]), nazálisok ([ɲ ɲ:]) és approximánsok ([j j: ɟ̟̟]) egyaránt előfordulnak a „beszédhangok” között. Kontrasztív szegmentum (azaz fonéma) azonban csak négyféle van: /c ɟ ɲ j/, ahogy az *atya* : *agya* : *anya*, *gyár* : *nyár* : *jár* szóhármások mutatják (továbbá ezek hosszú megfelelői, pl. a *pötty*, *meggy*, *könny*, *gally* szavak végén).

Az alábbiakban először áttekintjük mindazt (a keveset), amit a magyar palatális mássalhangzók előfordulási gyakoriságáról egy nemrég elvégzett vizsgálat fényében megtudhatunk

¹ Az adatbázis a magyart is azok közé a nyelvek közé sorolja, amelyekben létezik mindkét palatális affrikáta; más szóval, azt állítja, hogy a *ty* és *gy* betűvel jelölt mássalhangzók a magyarban zár-rés hangok, nem pedig zárhangok. Ezzel kapcsolatban lásd alább a 3. pontot. A magyar *tty* és *ggy* sem hosszú zárhangként, sem hosszú affrikataként nem szerepel az adatbázisban; ugyancsak hiányzik a *nny* és a *jj*.

² Az összes palatális mássalhangzót együtt tekintve az adatbázis nyelvei közül 405-ben (90%) van legalább egy palatális; az UPSID-ban szereplő összesen 919-féle hang között 63 különféle palatális mássalhangzó található, ez az összes hangtípus majdnem 7%-a. Túlnyomó többségük azonban – például olyan egzotikus hangtípusok, mint „zöngétlen hehezetes palatális laterális affrikált csettintőhang”, „prenazalizált zöngés palatális szibiláns affrikáta” vagy „zöngés palatális pergőhang” – csupán egy-egy nyelvben létezik a 451 nyelv közül.

(2. pont), majd azt vesszük fontolóra, hogy a nem folyamatos palatális zörejhangok fonológiaiailag a zárhangok vagy az affrikáták közé sorolandók-e (3. pont). Ezután a palatális részhangok és (nem nazális) approximánsok³ eloszlását vizsgáljuk meg; fő kérdésünk az lesz, hogy a /j/ vajon részhang vagy félmagánhangzó-e (vagy esetleg valami egészen más) (4. pont). Az 5. pontban a /j/ zörejhang-allofónjainak fonológiai viselkedését, azaz a *j*-obstruentizáció jelenségét vesszük szemügyre. A 6. pontban röviden összefoglaljuk a következtetéseinket.

2. A palatálisok előfordulási gyakoriságáról

Egy nemrégiben elvégzett, igen nagy spontánbeszéd-korpuszon (100 beszélő, 26 órányi anyag, 151 161 szó, 748 099 fonéma) végrehajtott fonémagyakorisági számítás szerint a magyar palatális mássalhangzók példánygyakorisága spontán beszédben a következőképpen alakul (Beke et al. 2012): a /j/ a nyolcadik leggyakoribb mássalhangzó, az összes előfordulás 4,75%-át teszi ki. A /j/ a 16. leggyakoribb (1,72%); a /ɲ/ a 20. (0,72%), a /c/ a pedig a 38. (0,02%). A szerzők külön számolták a hosszú mássalhangzókat is; a /jː/ a 28. helyre került 0,156%-kal, a /jː/ a 40. helyre 0,0097%-kal, a /ɲː/ a 42. lett 0,0076%-kal, a /cː/ pedig a 45. (utolsó), 0,0004%-kal. Ám ahhoz, hogy ezeket a számadatokat értelmezni tudjuk, meg kell néznünk, mit is számoltak voltaképpen a szerzők.

Amint cikkükben leszögezik, a generatív értelemben vett (mögöttes) fonémákat vették számba, nem pedig a strukturalista értelemben vett (felszíni) fonémákat. Ez azt jelenti, hogy például a *portya* szóban /c/-t számoltak (volna), de a *partja* szóban nem /c/-t, hanem egy /t/-t és egy /j/-t. Ugyanígy a *padja*, *kínja* szavakban sem /ɲː/-t, illetve /ɲː/-t, hanem /d/-t ill. /n/-t, plusz /j/-t. Nem csoda, hogy a /t/ és az /n/, amelyek amúgy is a leggyakoribb magyar mássalhangzók, még a valóságosnál is gyakoribbnak mutatkoztak: 12%-kal és 11%-kal kerültek az első két helyre (a /d/ pedig tizenegyedik lett, 3,7%-kal). Tehát a számítási elvek következtében a dentálisok és a /j/ magasabb gyakoriságot mutatnak, mint várnánk, a többi palatális pedig alacsonyabbat. Különösen feltűnő a /c/ igen rossz eredménye: a többi rövid mássalhangzótól messze-messze lemaradva végzett a harmincnyolcadik helyen, a hosszú mássalhangzók közé keveredve (pedig a fentiek szerint a hosszú mássalhangzókat is alaposan alulkalkulálták a szerzők: csak a mögöttes geminátákat vették számításba, a levezetetteket nem).⁴ Igaz, szó eleji helyzetben tudvalevőleg igen ritka a /cː/ néhány indulatszón kívül csak a *tyúk* szóban és származékaiban fordul elő. Szó belsejében és szó végén azonban feltehetőleg jóval többször bukkan fel spontán beszédben, mint amit a számítás mutat (tehát nem ötezer hangonként egyszer).

De ez még nem minden. A szerzők voltaképpen nem is mögöttes fonémákat számoltak, hanem a helyesírásban lejegyzett spontánbeszéd-anyag betűit. Ez abból derül ki,⁵ hogy az általános gyakoriságon túlmenően pozicionális gyakoriságot is számoltak, és megjegyzik, hogy pl. a szóvégi helyzetben a /j/ annak köszönheti igen előkelő, negyedik helyezését, hogy spontán beszédben nagyon gyakori a *hogy* kötőszó és az *egy* határozatlan névelő előfordulása. Igen ám, de az *egy* végén nem [j], hanem hosszú [jː] áll, legalábbis szünet és magánhangzóval kezdődő szavak előtt (míg zöngétlen mássalhangzóval kezdődő szavak előtt, akárcsak a *hogy*

³ A [j̃] nazális approximáns a /ɲ/ gyengült változata pl. a *lányság* [laːj̃ ʃaɡ], *hányszor* [haːj̃sor], *vényre* [veːj̃ rɛ] stb. szavakban. Erről, valamint a palatális nazálisról általában, ezúttal nem szólunk részletesebben.

⁴ Másfelől ezt ellensúlyozza, hogy a degeminációs helyzetben álló (megrövidült) mássalhangzókat viszont hosszúnak számították, tehát például a *hallgat* szóban /lː/-t vettek számításba (fel is jött a hosszú /lː/ a lista 22. helyére, második leggyakoribb hosszú mássalhangzóként a 19. helyen álló /tː/ után).

⁵ Azon túlmenően, hogy külön megjegyzik: a statisztikai feldolgozás előtt minden *ly*-t átírtak *j*-vé. Erre nyilvánvalóan nem lett volna szükség, ha egyébként az anyag nem helyesírási formában van, hanem fonémikus átírásban.

esetében, [c]). A szerzőknek persze jogában áll a zöngésségi hasonulástól eltekinteni, de akkor ugyanezen az alapon a degeminációtól is el kell tekinteniük; és akkor az *egy* szónak /j:/-re kell végződnie (bármely helyzetben álljon is). Az, hogy a helyesírás szerint nem *eggy*-nek, hanem *egy*-nek kell írni, semmiképpen nem fonológiai (fonémagyakorisági) kérdés.⁶

3. Zárhangok vagy affrikáták?

A magyar szakirodalomban nincs teljes egyetértés abban, hogy a /c, ʃ/ mássalhangzók zárhangok-e vagy affrikáták (l. Kovács 2002 és az ott idézett irodalmat).⁷ Fonetikai megvalósításuk valóban gyakran affrikátaszerű ([cʃ], [ʃ]), mégpedig a környezettől függően változó mértékben:⁸ hangsúlyos magánhangzó előtt (*tyúk, gyár*) és szó végén (*korty, vág*) erősebben, hangsúlytalan magánhangzó előtt (*ketveg, magyar*) jóval kevésbé, zárhang előtt (*hagya, ágyban*) pedig egyáltalán nem. Ami a likvidákat illeti, /r/ előtt gyakran találunk némi zörejjösszetevőt (*bugyrok*); /l/ előtt viszont (*fátylak*) rendszerint a zárhangokra jellemző laterális zár-felpattanás (vö. *hátlap*) figyelhető meg, s csak erősen nyomatékos ejtésben bukkan fel a valódi affrikátánál tapasztalt, jelentős hosszúságú részkomponens (vö. *vicclap*).⁹ A nazálisok közül /m/ előtt (*hagyma*) csekély mérvű affrikáltság lehetséges, /n/ és /ɲ/ előtt azonban semennyi sem (*hagyna, hegynyi*). Az affrikáltság mértéke függhet a beszédsebességtől/beszédstílustól is: lassú, tagolt, emfaticus beszédben jóval feltűnőbb, mint fesztelen, gyors beszédben. A változók és változatok ilyen széles skálája eleve felkeltheti a gyanúkat, hogy itt alapvetően zárhangokról van szó, amelyek a megfelelő környezetekben fiziológiai okok miatt affrikálódnak, nem pedig igazi affrikátákról, hiszen azoknál efféle változatosság nem lehetséges.

De található-e olyan konkrét érv, amelynek alapján a /c ʃ/-nek a zárhangokhoz sorolása nem csupán lehetséges, hanem erősen indokolt is? Két ilyen érvről tudunk (Siptár 1994: 206–207). Az egyik a zárhang + zárhang és affrikáta + zárhang kapcsolatok első tagjának felszíni megvalósításán alapul. Az ilyen helyzetben álló zárhangokat képviselheti felpattanás nélküli alfofónjuk, pl. *kapta* [kɒpˈtɒ], *rakta* [rɒkˈtɒ], az affrikátákat viszont természetesen nem, mivel nincsen ilyesmijük: *barack* [bɒrɒtˈsɒk] (*[bɒrɒtˈk]), *bocskor* [botˈʃkoʃ] (*[botˈkor]). Mármost az ilyen helyzetű /c ʃ/ rendszerint felpattanás nélküli: *hegytől* [hɛcˈtøɫ] (*[hɛcˈʃtøɫ]), *hagyd* [hɒjˈd] (*[hɒjˈʃd]). Ez a tulajdonságuk világosan a zárhangok közé tartozónak mutatja a /c ʃ/ hangokat.

⁶ Felteszem, hogy a szerzők az *egyesült, egyetlen, egyezés* stb. szavakban is rövid /j/-t számoltak, a *lesz, kisebb* szavakban pedig rövid /s/-t, illetve /ʃ/-t, és így tovább.

⁷ Az is vitatott, hogy a palatális zárhangok képzési helyüket (aktív artikulátorukat) tekintve a koronálisok vagy a dorzálisok közé sorolandók-e, vagyis hogy a nyelvnek pontosan melyik részével – a coronával vagy a dorsummal – képezzük őket. Erre itt nem térünk ki részletesen, de l. Geng–Mooshammer (2004). Sőt, az irodalomban még az is felmerült (Pycha 2009: 26–27), hogy a *ty, gy, ny* betűvel jelölt magyar hangok nem is palatális, hanem palatalizált mássalhangzók: [tʲ, dʲ, nʲ] – ez a kijelentés azonban nyilvánvaló félreértésen alapul, úgyhogy nem is foglalkozunk vele tovább.

⁸ Az alábbi leírás megfigyelésen/önmegfigyelésen alapul (l. Siptár 1994: 206–207, Siptár–Törkenczy 2000: 82–83), és ezért „egy csipet sóval” kezelendő; az itt felsorolt fonetikai pozíciók egy részére (intervokális /c/, szó eleji /j/) vonatkozóan Kovács (2002) kísérleti eredményeket is közöl, de sajnos éppen a „legérzékenyebb” környezetek maradtak ki egyébként gondosan elvégzett vizsgálataiból – amelyeknek alapján ő is arra a következtetésre jut azonban, hogy ez a két mássalhangzó zárhang, és nem affrikáta.

⁹ /j/ előtt pedig a /c, ʃ/ ugyanúgy viselkedik, mint a másik koronális zárhang-pár: *bátyja* [ba:cːɔ] mint *látja* [la:cːɔ], *hagyjon* [hɒjːon] mint *adjon* [ɒjːon].

A másik érv azon alapul, hogy az affrikáták ellenállóbbak a szóhatáron át történő ikeredéssel¹⁰ szemben, mint a zárhangok. A szóhatárt közrefogó álgemináta zárhangok mindenféle beszédstílusban és beszédtempóban hosszú mássalhangzóként jelennek meg: *szép pár* [se:p:a:r], *két tag* [ke:t:ɔg], *sok kör* [ʃok:ør], míg az ilyen affrikátákat az úgynevezett gondozott beszédben újraindítással, két külön teljes példányban ejtjük ki: *rác cég* [ra:tʃse:ɟ], *bölcs csere* [bøltʃerɕ]. Fesztelen (kollokvialis) beszédben az első affrikáta rendszerint inkább réshanggá gyengül: [ra:stʃse:ɟ], [bøltʃerɕ], és csak kifejezetten gyors és/vagy lezser beszédben történik meg az egybeolvadás (amelyet a megfelelő körülmények között kötelezően degemináció is követ): [ra:tʃse:g], [bøltʃerɕ]. Ha most megvizsgáljuk a *négy tyúk, nagy gyár* típusú szókapcsolatokat, azt találjuk, hogy itt az ikeredés automatikusan és kötelezően¹¹ végbemegy: [ne:c:u:k], [nɔj:a:r], ellentétben a valódi affrikátákkal. Ez az előző bekezdésben foglaltak alapján egyáltalán nem meglepő, hiszen egy ikeredett álgemináta nem más, mint az adott mássalhangzó felpattanás nélküli és „rendes” változatának (realizációjának) egymásutánja.

Összegezve: a /c ɟ/ a magyarban olyan palatális zárhangok, amelyek a megfelelő fonetikai környezetben, a megfelelő hangsúlyviszonyok között és a megfelelő beszédsebesség, illetve beszédstílus esetén affrikálód(hat)nak, amint ez palatális zárhangok esetében fiziológiai tényezők következtében várható is. Ez azonban nem ok arra, hogy az affrikáták közé soroljuk őket.¹² – A következő pontban áttérünk az egyetlen folyamatos palatális mássalhangzó, a /j/ hovatarozásának kérdésére.

4. Réshang vagy félmagánhangzó?

A /j/ hagyományos meghatározása „palatális, zöngés réshang” (így jellemzi például Kassai 1998: 130); ebben a rövid definícióban azonban mind a „zöngés”, mind a „réshang” terminus használata félrevezető.

Ha „zöngés” szegmentumon egyszerűen azokat a hangokat értjük, amelyeknek képzése közben a hangszalagok rezgésben vannak, akkor a /j/ alapváltozata, amely például a *jó* szóban található, kétségtől zöngés. Csakhogy a zöngésségnek ez az értelmezése sem (artikulációs) fonetikai, sem fonológiai szempontból nem állja meg a helyét. Ismeretes, hogy a hangszalagok ugyanazon semleges – nem széttárt, de nem is összeszorított, enyhén, de nem nagyon megfeszített – helyzetében képezzük a zöngétlen zörejhangeket (explozívákat, frikatívákat és affrikátákat), mint a zöngés zengőhangeket (magánhangzókat, nazálisokat és likvidákat). Más szóval – elsősorban a kétféle képzésmóddal járó eltérő nyomásviszonyok következtében – a hangszalagok az adott pozícióban rezgésbe jönnek, ha zengőhangról van szó, de nem jönnek rezgésbe, ha zörejhangról. Ahhoz, hogy zöngés zörejhang jöjjön létre, a hangszalagokat el kell ernyeszteniük; zöngétlen zengőhangot pedig csak úgy tudunk képezni, ha a hehezetes zörejhangek képzéséhez hasonlóan széttárjuk és megfeszítjük őket.¹³

¹⁰ Ikeredésnek azt a folyamatot nevezzük, amelynek révén két közvetlenül szomszédos és azonos mássalhangzó (ez a konfiguráció *álgemináta*ként ismeretes) a felszínen egyetlen hosszú mássalhangzóként jelenik meg (Siptár 2012a).

¹¹ Erősen tagolt, gondozott beszédben persze lehetséges a [ne:c-cuk], [nɔj-ja:r] ejtés is, azaz két teljesen megformált (felpattanásos) palatális zárhang egymásutánja, de ugyanez a megvalósítás a többi zárhang számára is nyitva áll ([se:p-pa:r] stb.). Még ennél is erőteljesebb megvalósítás esetében az első palatális zárhang affrikálódhat is: [ne:cʃcu:k], [nɔjʃ(ə)ja:r]. Viszont az olyan – a valódi affrikáták esetében lehetséges – réshangúvá gyengült megvalósítások, mint *[ne:çcu:k], *[nɔjɟa:r], teljességgel elképzelhetetlenek.

¹² Gondoljunk az angol /t/ némileg hasonló esetére: számos nyelvjárásban – beleértve magát a brit angol RP-t is, l. Buizza–Plug (2012) – a megfelelő környezetekben affrikálódás megy végbe rajta ([tʰ]), ez azonban a fonémarendszerben elfoglalt helyét természetesen nem érinti.

¹³ Minderről részletesebben l. Halle–Stevens (1971), Hayes (1984)-t és az ott idézett irodalmat; magyarul összefoglalva: Durand–Siptár (1997: 54–56). Hozzá kell tennem, hogy Halle és Stevens konkrét felfogását

Fonológiai szempontból ugyancsak – vagy még inkább – igaz, hogy a zengőhangok ejtése közbeni hangszalagrezgés és a zöngés zörejhangok zöngéssége nem ugyanaz a dolog. A magyarban a zörejhangok (majdnem) mindegyike zöngés/zöngétlen párokat alkot; s mivel e párok tagjai fonológiai oppozícióban állnak egymással, ez a tulajdonságuk fonológiailag releváns. Másfelől a zengőhangok mindegyikének képzése közben rezgésben vannak a hangszalagok, ám ez (éppen ezért) fonológiai szempontból érdektelen. A zöngésség kategóriája a zengőhangokra (a magánhangzókat is beleértve) egyszerűen nincs értelmezve, vagyis ebben az értelemben ezek a hangok nem minősülnek sem zöngésnek, sem zöngétlennek.¹⁴ Most már csak az a kérdés, hogy a magyar /j/ zengőhang vagy zörejhang-e, hiszen zöngésnek – a szó szoros értelmében – csak az utóbbi esetben nevezhetjük.

Ami pedig a „réshang” terminust illeti, ez a hagyományos értelmezés szerint (l. pl. Kassai 1998: 112–119) magában foglalja a /j/-t („palatális középréshang”), sőt még az /l/-t is („oldalréshang”). De ha a „réshang” terminus használatát a frikatívákra, mint a zörejhangok egyik alosztályára kívánjuk korlátozni (erről l. Siptár 1994: 199–201), a kérdés, amit meg kell vizsgálnunk, a következő: frikatíva-e ebben az értelemben a magyar /j/, vagy nem az? Vagyis ugyanoda jutottunk, mint az előző bekezdés végén: zörejhang vagy zengőhang?

Fonetikai természetét tekintve a /j/ (a legtöbb helyzetben, pl. a *jó*, *hajó*, *haj*; *rajta*, *rakja* szavakban) palatális approximáns, hiszen képzésekor nem keletkezik a frikatívákra jellemző zörej. Egyetlen helyzetben találunk csak (valódi) réshangot, vagyis frikatívát: mássalhangzó után, szóvégen (ezen belül szünet vagy mássalhangzóval kezdődő szó előtt). Ilyenkor, ha az előző mássalhangzó zöngétlen (és ha ennek hatását nem „bírálja felül” a rákövetkező szó élén álló zöngés zörejhang, pl. *lépj be*), a /j/ zöngétlen (fortis) palatális réshangként ([ç]-ként) valósul meg: *kapj*, *rakj*, *dőffj*; ha pedig a megelőző mássalhangzó zöngés (vagy zengőhang), a /j/ megvalósítása lenis palatális frikatíva ([j]): *fürj*, *szomj*, *dobj*. Ez a hang teljesen zöngés, ha mássalhangzóval kezdődő szó következik utána;¹⁵ míg ha szünet következik, ez a [j] (akárcsak az abszolút szóvégi zöngés zörejhangok általában) részben elveszíti a zöngésségét, de nem válik fortis ejtésűvé.¹⁶

A /j/ alapváltozatát (*jó*, *hajó*, *haj*; *rajta*, *rakja*) réshangnak tekinteni tehát fonetikailag indokolatlan. De hátha fonológiailag ez a szegmentum zörejhangként viselkedik? Ha így lenne, akkor a besorolását tekintve nem lenne perdöntő az ennek rendszerint (azaz majdnem minden helyzetben) ellentmondó fonetikai természete, hiszen mint láttuk, réshang változatai is vannak, még ha erősen körülhatárolt esetekben is. Ám a /j/ fonológiailag sem lehet zörejhang, hiszen akkor részt kellene vennie a zöngésségi hasonulásban, márpedig sem a szabály célpontjaként (*ajtó* *[ɔçto:]), sem környezeteként, kiváltójaként (*fáklya* *[fa:ɟo]) nem vesz részt benne (leszámítva az imént említett szóvégi eseteket, ahol viszont előbb zörejhanggá válik).

De ha a /j/ nem réshang, akkor micsoda? A zengőhangok főbb osztályai a nazálisok, a likvidák és a siklóhangok (félmagánhangzók). Mivel a /j/ nyilvánvalóan nem nazális, három

számos fonetikus – például Fromkin, Ladefoged, Catford – hevesen bírálta; e bírálatok lényegének tömör összefoglalását l. Durand (1990: 56–57). Azonban a fentiek alapján véve – és az artikuláció, nem pedig az akusztikum felől tekintve – valószínűleg pontosabban tükrözik a dolog lényegét, mint a zöngésség mibenlétének hagyományos, leegyszerűsített felfogása.

¹⁴ E felfogás egyes fonológiai következményeiről l. ugyancsak Hayes (1984)-et, valamint Lombardi (1995a, 1995b)-t. A magyar mássalhangzórendszer ilyen értelmű leírása megtalálható pl. Siptár (1998: 326–354)-ben.

¹⁵ Kivéve természetesen azt az esetet, ha ez a rákövetkező mássalhangzó zöngétlen zörejhang: ekkor a zöngésségi hasonulás szabálya révén az egész mássalhangzócsoporthoz – pontosabban mindegyik abban található zörejhang – zöngétlenné válik, pl. *vágj ki* [kçk].

¹⁶ Minderről részletesebben l. Siptár (1998: 341–344); Siptár–Törkenczy (2000: 205–206); erre a jelenségre alább, az 5. pontban még visszatérünk.

lehetőség marad: vagy nyitunk neki egy új osztályt a zengőhangokon belül („approximánsok”), vagy félmagánhangzónak vesszük, vagy likvidának. Mindhárom álláspontra találunk példát a szakirodalomban.

Az új kategória nyitásával járó megoldást javasolta Dressler–Siptár (1989: 44), azzal a megjegyzéssel, hogy semmilyen általános fonetikai vagy fonológiai indok nem támasztja alá a /j/ közös természetes osztályba sorolását az /l/-lel és az /r/-rel.¹⁷ Ugyancsak külön fonológiai osztályként minősíti approximánsnak a /j/-t Szende (1992); Cser–Szende (2001). Likvidának besorolva található pl. Nádasdy–Siptár (1989: 15–16), Siptár (1993, 1995, 2003)-ban, és itt is kitarok e felfogás mellett. Az irodalom legnagyobb részében azonban (pl. Vago 1980, Olsson 1992 stb., és minden elem-alapú megközelítésben, l. Szigetvári 1998, 2001-t és az ott hivatkozott irodalmat) azt a vélekedést találjuk, hogy a /j/ félmagánhangzó (siklóhang).

De ha a /j/ félmagánhangzó, rögtön felmerül a kérdés, hogy vannak-e a magyar köznyelvben diftongusok. Azt hihetnénk, hogy erre könnyűszerrel nemmel válaszolhatunk. Ám a diftongusos álláspontnak is akadtak védelmezői (Kylstra–de Graaf 1980, Kylstra 1984), akik szerint pl. az *ajtó* és az *autó* eleje kettőshangzóként értelmezendő (itt most az *au*-ra nem térek ki). Álláspontjuk ellen – részben Kassai (1982, 1984) vitacikkei nyomán – a következő érvek hozhatók fel (részletesebben l. Siptár 1994: 172–174, 200; Siptár–Törkenczy 2000: 16–18).

Először is tegyünk különbséget fonetikai és fonológiai diftongusok között. Az előbbiek ugyanis kétségkívül előfordulnak a magyar beszédben, ám a kérdés az, hogy fonológiailag is diftongusnak elemzendők-e. Csak felsorolásszerűen, a következők szólnak ez ellen: (i) a /j/ gyakorlatilag bármely magyar magánhangzó előtt és után előfordul, vagyis mintegy kétszer annyi *j*-diftongus lenne, mint ahány magánhangzó; (ii) a magyar „diftongusok” soha nem váltakoznak rövid monofongussal; (iii) a *jV*- kezdetű szavak (pl. *játék*) előtt a határozott névelő *a*, nem *az* alakú, vagyis az ilyen szavak mássalhangzóval (nem pedig nyitódó diftongussal) kezdődnek; (iv) ugyanígy a magánhangzó utáni *j* is mássalhangzóként, nem pedig záródó diftongus második elemeként viselkedik: *vajjal*, **vajval* (vö. *lábbal*, **lábval*, de *szóval*, **szóal*); (v) végül a *j* kettőzhetősége (hosszú előfordulása, pl. *vajjal*) eleve kihúzza a talajt mindenféle diftongus-értelmezés alól.

Ezek az érvek azonban, bár a diftongusos elemzést kizárják, önmagukban nem elegendők ahhoz, hogy a /j/ félmagánhangzóként való felfogását teljes egészében elveszük. Hiszen attól még, hogy a /j/ nem lehet elágazó szótagmag része, nyugodtan lehetne szótagkezdetben vagy szótagzárlatban álló félmagánhangzó. Ez a fenti öt érv mindegyikével összeegyeztethető lenne: a szabad együttelőfordulás, a váltakozás hiánya ekkor nem meglepő, a névelőválasztást valójában nem a mássalhangzó/magánhangzó, hanem a kezdet/mag különbség határozza meg, a toldalékolási szembenállás ugyanígy a mag/zárlat különbségen alapul, az intervokális hosszú [j:] pedig értelemszerűen a zárlatban és a rákövetkező kezdetben foglal helyet.

Ennek ellenére úgy vélem, hogy a magyar /j/ nem félmagánhangzó ([– msh, + szon]), hanem likvida ([+ msh, + szon]). Indokaim egy része a fentebb már említett frikatíva-allofónok létezésén alapul: ezeket egyszerűbb levezetni, ha a /j/ eleve [+ msh], azaz likvida. De azt, hogy a /j/ nem egyszerűen olyan /i/, amely szótagkezdetben vagy szótagzárlatban áll (tehát hogy nem félmagánhangzó), empirikus érvekkel is alá lehet támasztani (Siptár 2001).

Ezen empirikus érvek egyike a hiátustöltés jelenségén alapul (l. Siptár–Törkenczy 2000: 282–286; Menyhárt 2006, Siptár 2008; Olasz 2010; Casali 2011; Markó 2012; Rác 2012a, 2012b). Mint ismeretes, hiátusnak nevezzük két magánhangzó kapcsolatát abban az esetben, ha két közvetlenül szomszédos szótagmagot alkotnak, mint magában a *hiátus* szóban (Siptár 2012b). Tehát a diftongus és a hiátus között az a különbség, hogy az elsőben nincs, a másodikban van szótaghatár a két magánhangzó között. Hiátustöltőnek pedig azt a félmagán-

¹⁷ Látni fogjuk, hogy ez nem így van; vö. még Dressler–Siptár (1998: 51).

hangzót nevezzük, amely a magánhangzó-kapcsolatot annak tagjai közé ékelődve feloldja. Így például magában a *hiátus* szóban is találunk egy [j]-szerű elemet a két magánhangzó között: [hija:tuʃ]. Egyes nyelvek minden egyes hiátust kitöltenek (vagy eleve meg sem engedik hiátusok létrejöttét), más nyelvekben, a magyarban is, kitöltött és kitöltetlen hiátusokat egyaránt találunk (pl. *dió* [dijo:], *tea* [tɛɔ] ~ % [tɛjɔ], *fáraó* [fa:rɔo:], *[fa:rɔjo:] (ahol a % azt jelzi, hogy az adott alakot nem minden magyar beszélő találja elfogadhatónak, a * pedig azt, hogy nincs olyan magyar beszélő, aki az adott alakot elfogadhatónak tartaná).

Mitől függ, hogy melyik hiátus töltődik ki, és melyik nem? A morfémahatár vagy akár a szóhatár jelenléte vagy hiánya nem játszik szerepet (*kiállt, kiállít, ki áll itt* egyaránt hiátustöltő *j*-vel, míg *Bea, beadom, be a dómba* egyaránt *j* nélkül). Ami számít, az a két magánhangzó minősége: ha bármelyik vagy mindkét oldalon /i/ vagy /i:/ áll, a hiátustöltés kötelező; ha bármelyik vagy mindkét oldalon /e:/ áll, a hiátustöltés fakultatív; minden más esetben azonban (vagyis ha mindkét oldalon alsó vagy kerek magánhangzó áll) a [j]-betoldás elmarad (vagyis nem kerül sor a szomszédos /i/ szegmentális tartalmának, illetve az /e:/ szegmentális tartalma egy részének az üres szótagkezdet-pozícióra való átterjedésére, mivel nincs jelen ilyesmi).

Ami mindezt számunkra itt érdekessé teszi, az a következő. Ez a betoldódó [j]-szerű hang gyengébb, átmenetibb jellegű (lehet), mint a mögöttesen is jelenlévő /j/ megvalósítása. Hasonlítsuk össze a *kiáll* és a *kijár*, a *baltái* és az *altáji*, vagy a *kávét* és a *kávét* alakokat: a különbség gondos beszédben könnyen észrevehető, bár fesztelenebb kiejtés esetén elmosódhat. Ha feltesszük, hogy a /j/ likvida, ahogy az eddigiekben igyekeztem bizonyítani, míg a hiátustöltő természetesen félmagánhangzó (a terjedéses elemzés esetében nem is lehet más), ez a potenciális fonetikai különbség kézenfekvő magyarázatot nyer.

További érveket arra, hogy a /j/ mássalhangzós természetű (tehát likvida), olyan fonológiai folyamatokra alapozhatunk, amelyekben a /j/ (mint mássalhangzó) kiváltóként vagy elszenvédőként, azaz a terjedés kiindulópontjaként vagy célpontjaként szolgál. Az előbbire példa többek között az *l*-palatalizáció (pl. *alja* [ɔj:ɔ], Siptár–Törkenczy 2000: 178–182); az utóbbira a *j*-hasonulás (pl. *moss* (< *mos* + *j*), Vago 1980: 36; Siptár 1994: 254–255; Zsigri 1997) vagy a *j*-obstruentizáció (Siptár–Törkenczy 2000: 186–187, 205–206; Siptár 2001: 391–393), amelyet alább, az 5. pontban részletesebben is szemügyre veszünk.

Ha feltesszük, hogy a /j/ ugyanúgy likvida, mint a /l/ vagy a /r/, ez egyszerűbbé teszi azoknak a folyamatoknak a megragadását, amelyekben ez a három mássalhangzó egyformán viselkedik. Ilyenek például a dentális nazális likvidákhoz való – fakultatív – teljes hasonulása (pl. *olyan lassú* [ɔj:l:ɔʃ:u], *olyan rossz* [ɔj:r:os:], *olyan jó* [ɔj:j:o:], l. Siptár–Törkenczy 2000: 209–210) vagy a szintén fakultatív, tempó- és stílusfüggő likvidatörlés (pótlónyúlással, ha az érintett magánhangzó eredetileg rövid, l. uott 212–213). Igaz, hogy ez utóbbi szabály nem egyforma könnyedséggel érvényesül mindhárom likvida esetében, de ez nem jelenti azt, hogy alapjában véve ne ugyanazon folyamatról lenne szó. A három likvida közül az /l/ törlődik a legkönnyebben, pl. *balra* % [bɔ:rɔ], *elvisz* % [ɛ:vis], *el kell menni* % [ɛ:kɛ:men:i]. A másik két likvida közül az /r/ törlése (pl. *egyszer csak* % [ɛtʃɛ:tʃɔk]) rendszerint csupán lezserebb beszédben következik be, de az *arra, erre, merre* esetében még formális beszédhelyzetekben is gyakran előfordul: [ɔ:rɔ], [ɛ:rɛ], [mɛ:rɛ]. Végül a /j/ elsősorban elől képzett (felső és középső) magánhangzók után törlődik, pl. *gyűjt* [jy:t], *szíjra* [si:rɔ], *mélység* [mɛ:ʃe:g], *éjszaka* [e:sɔkɔ]. De az ilyen kisebb aszimmetriák ellenére a három likvida végülis ebből a szempontból is egységes osztályként viselkedik.¹⁸

Egyetlen empirikus ellenérv merült fel a /l r j/ egyetlen osztályba, a likvidák osztályába sorolásával szemben (Dressler–Siptár 1989: 44). Ez az ellenérv a *Cl*- és *Cr*-végű tövekben

¹⁸ További – mégpedig nyelvjárási és nyelvtörténeti természetű – érveket szolgáltat ehhez a következtetéshez B. Lőrinczy (1972).

bekövetkező magánhangzó-betoldáson alapul. Például a /lep/, /pok/, /ba:tr/, /søpr/ tövekbe szó végén és mássalhangzó előtt magánhangzó toldódik be (*lepel, pokol, bátor, söpör*), míg a *kapj, rakj* stb.-ben ilyen betoldásra nem kerül sor.¹⁹

Ez az érv azonban – tehát hogy a *Cl, Cr* kapcsolatokban van betoldás, a *Cj* kapcsolatokban viszont nincs – nem különösebben meggyőző, hiszen egyrészt nem igaz, hogy /j/-vel ne lenne található betoldásos példa: /bøgj/ *bagoly*, /føgj/ *fogoly*; a feloldatlan *Cj* kapcsolatokban vagy a *C* zengőhang (pl. *szomj, fűrj*), vagy a *j* a felszólító mód jele (vö. *fogj*, de: *fogoly*); másrészt pedig a legtöbb /-rk/, /-lk/, /-jk/, /-sk/, /-tk/, /-tʃk/, /-tʃsk/ végű töben is megtörténik ez a betoldás (pl. *árok, telek, sulyok, piszok, retek, csücsök, pocok*), míg az /-rt/, /-lt/, /-jt/, /-st/, /-ft/, /-kt/ végűekben nem (pl. *kert, pult, sajt, koszt, rest, akt*) – mégsem akarná senki azt állítani, hogy a /k/ és a /t/ a mássalhangzóképzlet két különböző osztályába tartozik (a képzési helyüktől eltekintve is). A /l r/ és a /j/ viselkedése közötti fenti különbség hasonlóképpen különféle más tényezőknek is betudható (a legegyszerűbb ilyen ok a képzési hely eltérése), miközben itt javasolt egységes osztályozásuk („likvidák”) fenntartható. Ennélfogva a *lepel* : *lepj* (nem **lepej*), *kapor* : *kapj* (nem **kapoj*) különbség nem megfelelő érv a /l r j/ egységes osztályként való felfogása ellen.

Tehát röviden: a magyar /j/ se nem frikatíva, se nem félmagánhangzó, hanem likvida.

5. A *j*-obstruentizáció

A magyarban kétféle *j*-obstruentizációs szabály is működik: egy lexikális és egy posztlexikális. Az előbbi a *t*-végű igék felszólító módú alakjának levezetésében játszik szerepet. A klasszikus generatív hagyomány²⁰ úgy tartja, hogy az ilyen alakokban egyfajta palatalizációs folyamat játszódik le: a tövégi /t/ ennek révén [ʃ]-sé vagy [tʃ]-vé palatalizálódik, amelyhez azután a /j/ teljesen hasonul, akárcsak a mögöttesen is szibilánsra végződő igék esetében. Siptár–Törkenczy (2000: 183–188) viszont újfajta elemzést javasolt, amely szerint először a /j/ változik [ʃ]-sé (ez az a bizonyos *j*-obstruentizáció, amelyről itt éppen szó van), s ami a *hajts*-féle esetekben ezt követően történik, az egy mindettől független affrikációs szabálynak tudható be, annak, amely a *hátsó*-féle alakokban is működésbe lép. Ez az elemzés sok szempontból előnyösebb a másikinál, bár az *üss*-féle esetekben külön *t*-hasonulási szabály felállítását is szükségessé teszi.

Maga a *j*-obstruentizáció pedig nem más, mint egyfajta progresszív zöngésségi hasonulás: azt mondja, hogy /t/ és morfémahatár között a /j/ zöngétlen palatális frikatívává válik. Ehhez szorosan véve nem kell mást előírnia a szabálynak, mint hogy a /j/ [+szon] jegyértéke változzék át [–szon]-ná, azaz a /j/ obstruentizálódjon. Amint fentebb láttuk, a zengőhangok ugyanúgy nem [+zöngés] jegyűek, mint a zöngétlen zörejangok, vagyis ha egy zengőhanggal semmi mást nem csinálunk, csak zörejanggá változtatjuk, automatikusan zöngétlen zörejang lesz belőle. De vajon miért palato-alveoláris [ʃ] lesz a kimenet, miért nem palatális [ç]? Ennek oka az úgynevezett szerkezetörzés elve: egy lexikális szabály (vagy legalábbis a lexikális szabályoknak az a fajtája, amelyhez az itt tárgyalt *j*-obstruentizáció tartozik) nem hozhat létre olyan szegmentumot, amely a nyelv mögöttes (szótári) szegmentumkészletében egyébként nincs meg. Ezért a [ç]-hez legközelebb álló, de mögöttesen is létező [ʃ] lesz a szabály kimenete. Ez az elv azonban a fonológia posztlexikális összetevőjében már nincs érvényben.

¹⁹ Megjegyzendő, hogy ezt az egész jelenségcsoportot – a magánhangzó ~ semmi váltakozások kérdéskörét, l. Rung (2011) – azóta egészen másképp elemezzük, l. Törkenczy–Siptár (1999, 2001), Siptár–Szentgyörgyi (2013: 5. fejj.); de ez nem érinti az alábbi gondolatmenet lényegét.

²⁰ Ez a hagyomány Szépe (1969)-re megy vissza; az elemzés legteljesebb kifejtése Vago (1980)-ban található meg. Az 5. pont gondolatmenete Siptár (2001: 391–393)-on alapul.

Ha tehát egy hasonló szabály a posztlexikális fonológiában változtatná át a /j/-t zöngétlen zörejhanggá, annak kimenete már nem [ʃ] lenne, hanem valóban palatális [ç].

Vajon van-e ilyen szabály is a magyarban? Van bizony: ez éppen a fentebb említett másik *j*-obstruentizációs szabály. Korábban már szóba is hoztuk ezt a szabályt: nem más ez, mint a szóvégi *Cj* kapcsolatok /j/-jének zörejhanggá válása. A legtöbbet idézett ilyen esetek (*lopj*, *rakj*, *dőff*) kezelése egyszerűnek látszik. Semmi másra nincs szükség, gondolhatnánk, mint a már idézett *j*-obstruentizációs szabály általánosított – a bal oldali környezetben bármely mássalhangzót elfogadó – posztlexikális megfelelőjére. Amint láttuk, ez automatikusan zöngétlen [ç]-t adna. Csakhogy a dolog nem ilyen egyszerű.

A szóba jövő környezetek különböző típusainak felépítése elvileg tizenkétféle lehet.²¹ Ezek a következők (az oszlopokban a jobb, a sorokban a bal oldali környezet van feltüntetve).

	zengőhang	zöngés zörejhang	zöngétlen zörejhang	semmi
zengőhang	j ~ Ø	j ~ Ø	ç ~ Ø	j
zöngés zörejhang	j ~ Ø	j ~ Ø	ç ~ Ø	j
zöngétlen zörejhang	ç ~ Ø	j ~ Ø	ç ~ Ø	ç

Az utolsó oszlop kivételével (tehát mindazokban az esetekben, amikor valami még követi a /j/-t) az egyik lehetőség a /j/ törlése (pl. *nyomj le* [nomlɛ], *nyomj be* [nombe], *nyomj ki* [nomki], *dobj le* [doble], *dobj be* [dob:ɛ], *dobj ki* [dopki], *lépj le* [le:plɛ], *lépj be* [le:b:ɛ], *lépj ki* [le:pkɪ]). Ez gyors/lezser beszédben történik meg és nincs köze az elemzés további menetéhez, ezért nem is foglalkozunk vele tovább.

Az a három eset, amelyben [j] van zöngés zörejhang előtt (*nyomj be* [nomjbe], *dobj be* [dobjbe], *lépj be* [le:bjbe]), megoldható lenne a zöngésségi hasonulás szokásos szabályával, ha feltesszük, hogy a fenti *j*-obstruentizációs szabály alkalmazása előzőleg megtörtént. Az az öt eset, amelyben [ç] az eredmény, mégpedig zöngétlen zörejhang, szonoráns vagy szünet előtt (*nyomj ki* [nomçki], *dobj ki* [dopçki], *lépj ki* [le:pçki], *lépj le* [le:pçle], *lépj* [le:pç]), a fenti *j*-obstruentizációs szabály egymagában való alkalmazásával is kijön. Eddig minden rendben. Csakhogy a fennmaradó esetekben valahogyan számot kell adnunk a létrejövő réshang zöngés voltáról. A *dobj le* [dobjle] és a *dobj* [dobj] esetében esetleg feltehetnénk progresszív (jobbra ható) zöngésedést, de a *nyomj le* [nomjle] és a *nyomj* [nomj] esetében ez sem segítene. Ezért fel kell adnunk azt a csábítóan egyszerű megoldást, hogy a lexikálisan is használt szabályunk általánosított változatát alkalmazzuk a posztlexikális összetevőben, és arra kell jutnunk, hogy a posztlexikális szabálynak nem egyszerűen zörejhanggá, hanem zöngés zörejhanggá kell változtatnia a /j/-t.

Az így nyert zöngés réshang azután majdnem úgy fog viselkedni, mint bármely más zöngés réshang: zöngétlen zörejhang előtt zöngétlenné válik (*nyomj ki* [nomçki], *dobj ki* [dopçki], *lépj ki* [le:pçki]), a fennmaradó esetek túlnyomó részében pedig változatlan marad (vagy törlődik): *nyomj le* [nomjle], *nyomj be* [nomjbe], *nyomj* [nomj]; *dobj le* [dobjle], *dobj be* [dobjbe], *dobj* [dobj]; *lépj be* [le:bjbe] (a törléses esetek mint fent). Egyedül a még mindig megmaradó két problematikus esetre (*lépj le*, *lépj*) kell egy külön szabályt írni, amely eltünteti azt a zöngésséget, amelyet a posztlexikális *j*-obstruentizáció szabálya épp az imént tett hozzá az ábrázoláshoz. Viszont ez utóbbi zöngétlenítő szabályt teljesen általánosan lehet megfogalmazni: egyrészt a bevezetését közvetlenül indokló *lépj le* és a *lépj* esetén kívül magában foglalhatja a *lépj ki* és a *lépj be* esetét is, vagyis mindazokat az eseteket, ahol a /j/-t megelőző

²¹ Nem számítva azokat az eseteket, amelyekben – a következő szóban – magánhangzó következik a /j/ után, és így annak felszíni megvalósítása az alapváltozat, vagyis [j] lesz.

szegmentum zöngétlen; másrészt pedig nem kell kifejezetten a /j/-re vonatkozóan megfogalmazni, hanem általánosabban, minden szóvégi zöngés frikatíva zöngétlenítését írhatja elő. Nézzük a szabálynak ezt a két tulajdonságát részletesebben!

Mi történik, ha a zöngétlenítő szabály a *lépj ki* és a *lépj be* /j/-jét is zöngétleníti? A *lépj ki* esetében mindegy, hogy ez vagy a zöngésségi hasonulás általános szabálya lép működésbe: akár az előtte álló *p*, akár az utána álló *k* zöngétleníti a *j*-t, az eredmény mindenképpen [le:pçki] és a másik szabály működésbe lépésére már nincs esély (úgynevezett kölcsönös gátviszonyban állnak egymással). Viszont a *lépj be* esetében, bár a végeredmény itt is csak egyféle lehet: [le:bjbe], a kétféle sorrend esetében más-más úton jutunk el ugyanahhoz a végeredményhez. Ha a szóvégi zöngétlenítő szabály lép előbb működésbe, a levezetés lépései a zöngésségi hasonulás ezt követő kétszeri alkalmazásával a következőképpen alakulnak: [le:pjbe] → [le:pçbe] → [le:pjbe] → [le:bjbe] (tápsorrend). Ha viszont a zöngésségi hasonulást alkalmazzuk előbb, a [j] zöngésíti a /p/-t, és a végeredmény egyetlen lépésben elérhető, így: [le:pjbe] → [le:bjbe] (ekkor a zöngétlenítő szabály alkalmazására nem nyílik lehetőség: gátsorrend). Felületes ránézésre úgy tűnik, hogy ez az utóbbi sorrend az ésszerűbb, mivel nem kell oda-vissza változtatgatni a *j* zöngésségének értékét.²² Azonban a látszat ezúttal is csal: két ok is van arra, hogy mégis az előbbi, látszólag bonyolultabb levezetést válasszuk.

Először is: nemigen van mi között választanunk, hiszen a szabályalkalmazás egy igen általános elve kimondja, hogy amennyiben ugyanazon bemenetre két fonológiai szabály is alkalmazható, amelyek egymással az ún. teljes bennfoglalás viszonyában állnak és az általuk előírt változások összeegyeztethetetlenek egymással (tehát akármelyiket alkalmazzuk előbb, a másik alkalmazására ugyanazon levezetésben már nem nyílik lehetőség: kölcsönös gátviszony), mindig a specifikusabb szabálynak kell előbb alkalmat kapnia a működésre. A teljes bennfoglalás viszonya azt jelenti, hogy az egyik szabály alkalmazható mondjuk A, B és C esetben, míg a másik szabály A, B, C, D és E esetben. Mármost ha ilyenkor az utóbbi, általánosabb szabályt alkalmazzuk előbb, a specifikusabb szabálynak sohasem lenne alkalma működésbe lépni (ne feledjük, hogy a két szabály kölcsönösen elrontja egymás számára az érintett alakot), és így jelenléte a nyelvtanban teljesen indokolatlan volna. Ez az elv tehát esetünkben is előírja, hogy a specifikusabb (szóvégi zöngétlenítő) szabály működjön előbb, s csak azután kerüljön sor az általánosabb (zöngésségi hasonulási) szabály alkalmazására.

Másodszor pedig: igaz, hogy a *lépj be* és a *lépj ki* esetében a kétféle sorrend között nem találunk különbséget a végső kimenetelre, a *lépj le* és a *lépj* típusú esetekben azonban létfontosságúvá válik a két szabály helyes, az általános elv által előírt alkalmazási sorrendje. Ha ugyanis a zöngésségi hasonulás általános szabályát alkalmazzuk előbb, az eredmény *[le:bjle], ill. *[le:bj] lenne, és innen már sehogysem tudnánk eljutni a helyes kimenetekhez.

A szóvégi zöngétlenítő szabály másik említett tulajdonságának – annak, hogy nem kell kifejezetten a [j]-re vonatkoznia, hanem előírhatja minden szóvégi zöngés frikatíva zöngétlenítését – igen egyszerű az oka: szóvégi zöngétlen zörejhang + zöngés frikatíva szekvenciák sehol másutt nem fordulnak elő a magyarban, csak ebben az egy esetben (a *lépj*, *rakj*, *dőfj* típusú alakok levezetésének ezen a közbülső pontján). A morfémán belüli zörejhangkapcsolatok ugyanis mindig homogén zöngésségűek (vagy végig zöngétlenek, vagy végig zöngések), s az egyetlen toldalék, amely (szótári alakjában is) mindössze egyetlen zöngés zörejhangból áll – és így zöngétlenre végződő tőhöz járulva szóvégi zöngétlen + zöngés szekvenciát tud létrehozni – nem réshang, hanem zárhang: a *rakd* [rɑgd] típusú alakok *d*-je. Elég tehát a szó-

²² Az ilyen oda-vissza haladó levezetéseket szokás Pullum (1976) nyomán „a yorki herceg játszmájának” nevezni, a következő angol gyermekversike alapján: *Tízezer vitéze volt a / yorki herceg úrnak, / felkúsztak a hegytetőre, / s újra visszakúsztak.*

végi zöngétlenítő szabályban kikötni, hogy az érintett zörejhang [+ foly], azaz frikatíva legyen, s így is kizárólag a felszólító mód obstruentizáción átesett /j/-jén fog működésbe lépni.

6. Összefoglalás

Ebben a cikkben áttekintettük a magyar palatális mássalhangzókkal kapcsolatos néhány vitás kérdést. Megállapítottuk, hogy spontán beszédben mindegyikük viszonylag ritkán fordul elő, bár a részletes gyakorisági adatok igen erősen függenek attól, hogy mögöttes vagy felszíni fonémákat, vagy éppen ún. beszédhangokat számolunk-e egy adott beszédkorpuszban. A mellett érveltünk továbbá, hogy a /c/ és a /j/ nem affrikáták, hanem palatális zárhangok, amelyek azonban a megfelelő fonetikai környezetben, a megfelelő hangsúlyviszonyok között és a megfelelő beszédsebesség, illetve beszédstílus esetén a képzésükben szerepet játszó fiziológiai tényezők következtében affrikálód(hat)nak. A /j/ esetében arra a következtetésre jutottunk, hogy ez a szegmentum nem réshang (frikatíva), de nem is félmagánhangzó (siklóhang), hanem az /l/-hez és az /r/-hez hasonlóan nem-nazális mássalhangzós zengőhang, más szóval likvida. Ezután áttekintettük a /j/ zörejhang-allofónjainak előfordulását és viselkedését, azaz a posztlexikális *j*-obstruentizáció és -zöngétlenedés jelenségkörét.

Hivatkozások

- Beke András – Gósy Mária – Horváth Viktória 2012. Gyakorisági vizsgálatok spontán beszédben. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2012*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 260–277.
- Buizza, Emanuela – Leendert Plug 2012. Lenition, fortition and the status of plosive affrication: the case of spontaneous RP English /t/. *Phonology* 29: 1–38.
- Casali, Roderic F. 2011. Hiatus resolution. In: Marc van Oostendorp – Colin J. Ewen – Elizabeth Hume – Keren Rice (szerk.): *The Blackwell Companion to Phonology*, Vol. III. Wiley-Blackwell, Oxford. 1434–1460.
- Cser András – Szende Tamás 2001. A *j* kérdése: rendszerhely, fonotaktikai pozíció és történeti változások. In: Andor József – Szűcs Tibor – Terts István (szerk.): *Színes eszmék nem alszanak. Szépe György 70. születésnapjára*. Lingua Franca Csoport, Pécs. 225–236.
- Dressler, Wolfgang U. – Siptár Péter 1989. Towards a natural phonology of Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 29–51.
- Dressler, Wolfgang U. – Siptár Péter 1998. A magyar nyelv természetes fonológiája felé. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 19: 35–59.
- Durand, Jacques 1990. *Generative and Non-linear Phonology*. Longman, London.
- Durand, Jacques – Siptár Péter 1997. *Bevezetés a fonológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Geng, Christian – Christine Mooshammer 2004. The Hungarian palatal stop: Phonological considerations and phonetic data. *ZAS Papers in Linguistics* 37: 221–246.
- Halle, Morris – Kenneth N. Stevens 1971. A note on laryngeal features. *MIT Quarterly Progress Report* 101: 198–213.
- Hayes, Bruce 1984. The phonetics and phonology of Russian voicing assimilation. In: Mark Aronoff – Richard T. Oehrle (szerk.): *Language Sound Structure*. MIT Press, Cambridge, Mass. 318–328.
- Kassai Ilona 1982. A magyar köznyelvben nincsenek diftongusok. *Nyelvtudományi Közlemények* 84: 395–397.
- Kassai Ilona 1984. Kell-e a magyar köznyelvben diftongusnak lennie? *Nyelvtudományi Közlemények* 86: 152–154.
- Kassai Ilona 1998. *Fonetika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kovács Magdolna 2002. Az affrikáták időszerkezetéről. In: Hunyadi László (szerk.): *Kísérleti fonetika, laboratóriumi fonológia*. Debreceni Egyetem Kossuth Könyvkiadója, Debrecen. 39–54.
- Kylstra, Andries Dirk 1984. Még egyszer a magánhangzó + *j* kapcsolatról a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 86: 148–151.

- Kylstra, Andries Dirk – Tjeerd de Graaf 1980. Vannak-e diftongusok a magyar köznyelvben? *Nyelvtudományi Közlemények* 82: 313–317.
- Ladefoged, Peter 2005. *Vowels and Consonants. An Introduction to the Sounds of Languages*. Second Edition. Blackwell, Oxford.
- Ladefoged, Peter – Ian Maddieson 1996. *The Sounds of the World's Languages*. Blackwell, Oxford.
- Lombardi, Linda 1995a. Laryngeal features and privativity. *The Linguistic Review* 12: 35–59.
- Lombardi, Linda 1995b. Laryngeal neutralization and syllable wellformedness. *Natural Language and Linguistic Theory* 13: 39–74.
- Lőrinczy Éva, B. 1972. Az *l*, *r*, *j* hangok azonos magatartásformái a magyar nyelv bizonyos kételemű mássalhangzó-kapcsolódásaiban. *Magyar Nyelv* 73: 20–30
- Maddieson, Ian 1984. *Patterns of Sounds*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Markó Alexandra 2012. Az irreguláris zöngere szerepe a magánhangzók határának jelölésében V(#)V kapcsolatokban. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2012*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 5–29.
- Menyhárt Krisztina 2006. Koartikulációs folyamatok két magánhangzó kapcsolatában. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2006*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 44–56.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter 1989. Issues in Hungarian phonology: Preliminary queries to a new project. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 3–27.
- Olaszy Gábor 2010. Az [i] + V és V + [i] hangkapcsolódások akusztikai elemzése a hiástöltés magyarázatához. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd kutatás 2010*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 76–81.
- Olsson, Magnus 1992. *Hungarian Phonology and Morphology*. Lund University Press, Lund.
- Pullum, Geoffrey 1976. The Duke of York gambit. *Journal of Linguistics* 12: 93–103.
- Pycha, Anne 2009. Lengthened affricates as a test case for the phonetics–phonology interface. *Journal of the International Phonetic Association* 39: 1–31.
- Rácz, Péter 2012a. *Saliency in sociolinguistics: A quantitative approach*. PhD-disszertáció, Albert-Ludwigs-Universität, Freiburg.
- Rácz, Péter 2012b. Saliency in sociophonetics: A case study of Hungarian hiatus resolution. In: Kiefer Ferenc – Bánréti Zoltán (szerk.): *Twenty years of theoretical linguistics in Budapest: A selection of papers from the 2010 conference celebrating the twentieth anniversary of the Theoretical Linguistics Programme of Eötvös Loránd University*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 109–122.
- Rung András 2011. *Magyar főnévi alaktani jelenségek analógiás megközelítésben*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- Siptár Péter 1993. Marginalia in Hungarian phonology. *Eurasian Studies Yearbook* 65: 73–84.
- Siptár Péter 1994. A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 183–272.
- Siptár Péter 1995. *A magyar mássalhangzók fonológiája*. Linguistica, Series A: Studia et dissertationes, 18. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Siptár Péter 1998. Hangtan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 291–390.
- Siptár Péter 2001. Három felemás magyar mássalhangzó. *Magyar Nyelv* 97: 385–404.
- Siptár Péter 2003. Hungarian yod. *Acta Linguistica Hungarica* 50: 457–473.
- Siptár Péter 2008. Hiatus resolution in Hungarian: An optimality theoretic account. In: Piñón, Christopher – Szentgyörgyi Szilárd (szerk.): *Approaches to Hungarian 10: Papers from the Veszprém Conference*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 187–208.
- Siptár Péter 2012a. Tényleg van-e a magyarban degemináció? In: Markó Alexandra (szerk.): *Beszéd-tudomány: Az anyanyelv-elsajátítástól a zöngeskedési időig*. ELTE BTK – MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 19–34.
- Siptár Péter 2012b. The fate of vowel clusters in Hungarian. In: Eugeniusz Cyran – Bogdan Szymanek – Henryk Kardela (szerk.): *Sound, Structure and Sense. Studies in Memory of Edmund Gussmann*. Wydawnictwo KUL, Lublin. 673–693.
- Siptár Péter – Szentgyörgyi Szilárd 2013. *Optimális esszék a magyar fonológiáról*. Megj. előtt.

- Siptár Péter – Törkenczy Miklós 2000. *The Phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Oxford.
- Szende Tamás 1992. *Alapalak és lazítási folyamatok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szépe György 1969. Az alsóbb nyelvi szintek leírása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6: 359–466.
- Szigetvári Péter 1998. Kormányzás a fonológiában. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 19: 165–213.
- Szigetvári Péter 2001. Szótagtalan fonológia. In: Siptár Péter (szerk.): *Szabálytalan fonológia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 37–76).
- Törkenczy Miklós – Siptár Péter 1999. Hungarian syllable structure: Arguments for/against complex constituents. In: Harry van der Hulst – Nancy A. Ritter (szerk.): *The syllable: views and facts*. Studies in Generative Grammar 45. Mouton de Gruyter, Berlin. 249–284.
- Törkenczy Miklós – Siptár Péter 2001. Magánhangzó ~ semmi váltakozások a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 97: 64–130.
- Vago, Robert M. 1980. *The Sound Pattern of Hungarian*. Georgetown University Press, Washington.
- Zsigri Gyula 1997. Posztalveoláris összeolvadás. In: Büky László (szerk.): *Nyíri Antal kilencven éves*. József Attila Tudományegyetem, Szeged. 179–186.

Summary

In this paper, we discuss some debated issues concerning the palatal consonants of Hungarian. First, although it is true that all of them occur in spontaneous speech relatively infrequently, the exact frequency data are crucially affected by what is being counted in a recorded corpus: underlying segments, surface/taxonomic phonemes, or indeed phonetic segments (sounds). Second, we argue that /c/ and /ɟ/ are not affricates but palatal plosives in this language that may, however, be variably produced in an “affricated” manner, due to obvious physiological factors, under the appropriate circumstances in terms of phonetic environment, stress pattern, rate of articulation (tempo), and/or register (speech style, emphasis, etc.). Third, with respect to /j/, we conclude that this segment is not a fricative (as is traditionally claimed with respect to Hungarian) but not a semivowel (glide), either: it is a nonnasal consonantal sonorant, i.e., a liquid like /l/ and /r/. Finally, we give an overview of the occurrence and behaviour of [j] and [ç], the obstruent allophones of /j/, in terms of the processes of obstruentisation and devoicing.